

Dansk kulturdiplomati over for Østblokken ca. 1960-1972

AF

MARIANNE ROSTGAARD

Statsminister H.C. Hansens besøg i 1956 var det første officielle danske statsbesøg i Sovjetunionen. I den forbindelse blev der udsendt et dansk-sovjetisk fælleskommuniké, hvor der, som led i en normalisering af relationerne mellem Danmark og Sovjetunionen, opfordres til et udvidet kulturelt samarbejde for at styrke den gensidige forståelse mellem de to lande, herunder udveksling af studerende. Lignende fælleskommunikéer blev udsendt i forlængelse af norske, svenske og britiske statsbesøg i Sovjetunionen i 1955/56. Der blev i 1956 også åbnet op for at danskere kunne få lov at rejse ind i Sovjetunionen på turistbesøg og vice versa.¹ Den første egentlige kulturudvekslingsaftale mellem Danmark og Sovjetunionen blev underskrevet i 1962. Der blev fra sovjetisk side i slutningen af 1950'erne, som led i udbygningen af den fredelige sam eksistens, taget initiativ til at indgå aftaler om kulturudveksling med de fleste medlemmer af NATO. I 1957 blev der underskrevet en aftale om kulturudveksling med Frankrig, i 1958 med USA og i 1959 med Storbritannien. Den sovjetiske satsning på kulturdiplomati hang sammen med en generel ændring af sovjetisk udenrigspolitik efter Khrusjtjovs magtovertagelse. Kommunistpartier og frontorganisationer havde siden slutningen af 1940'erne mistet indflydelse og betydning i alle andre vestlige lande end Frankrig og Italien; i andre lande, bl.a. USA, havde hverken kommunistpartiet eller frontorganisationer nogensinde haft nævneværdig indflydelse. Den sovjetiske opprioritering af kulturdiplomati i anden halvdel af 1950'erne var ifølge Nigel Gould-Davies affødt af et ønske om at få adgang til at påvirke holdninger til Sovjetunionen og sovjetisk politik under den kolde krig i de vestlige samfund, først og

¹ Se Marianne Rostgaard, *Østhandel og opinionsdannelse 1945-1961*, s. 358-369 og 378-385, i: Per Boje, Marianne Rostgaard og Mogens Rüdiger, *Handelspolitikken som kampplads under den kolde krig*, Aalborg Universitetsforlag 2011 (i trykken).

fremmest USA.² Herudover må aftalerne ses som et ønske fra sovjetisk side om en kontrolleret åbenhed, der tillod et flow fra vest til øst af de ideer og varer, herunder teknologi, som man fra øst anså for at være ønskelige eller nødvendige af hensyn til udbygning af Sovjetunionens industrielle og teknologiske kapacitet, uden der samtidig slap uønskede ideer ind i Sovjetunionen. Med Nikita Khrusjtjovs overtagelse af magten indledtes en omstilling af både økonomi og samfund, hvor der blev satset på at forbedre sovjetborgernes materielle levevilkår i konkurrencen mellem USA og Sovjetunionen om, hvilket samfundssystem der gav de bedste levevilkår for almindelige mennesker. Khrusjtjov formulerede relationen til vestblokken både som 'fredelig sameksistens' og 'fredelig kappestrid'. Khrusjtjov ønskede afspænding for i stedet at kunne bruge ressourcerne på at skabe bedre levevilkår for befolkningen i Sovjetunionen.³

Fra vestlig side blev Khrusjtjovs initiativer mødt med skepsis, men gav samtidig anledning til overvejelser om både modtræk og nye muligheder for at trænge gennem informationsjernetæppet. Fra vestlig side var man bekymret for, at en udbygget kulturudveksling kunne give Sovjetunionen nogle propagandamæssige gevinster, både gennem fremvisning af sovjetisk kultur i vest, og gennem den propagandagevinst, man kunne få ved i sovjetiske medier at bruge besøg udefra til at legitimere og fremhæve det kommunistiske styre ved at citere positive udsagn fra vestlige besøgende om Sovjetunionen. Derudover var man også opmærksom på, at kulturudveksling kunne bruges som skalkeskjul for spionage. Der var derfor vestlige politikere, der mente, at man principielt skulle sige nej til kulturudvekslingsaftaler, eller i hvert fald, at man kun skulle indgå dem, hvis man fra vestlig side sikrede sig, at man selv opnåede væsentlige politiske mål ved at indgå aftaler. Et væsentligt politisk mål set fra vestlig side var eksempelvis ret til fri information, dvs. at udenlandske aviser frit kunne købes i Moskva og udenlandske radiostationer frit aflyttes. Det var et tilbagevendende problem, set fra vestlig side, at strikt statslig kontrol med østblokkens medier gav befolkningerne i østblokken et forvredet billede af de vestlige kapitalistiske samfund. Forskellige typer af udstillinger, hvor det var muligt at tale direkte med og til et sovjetisk publikum, var af samme grund en foretrukken form for kulturudveksling fra vestligt hold, fordi det

2 Nigel Gould-Davies, *The Logic of Soviet Cultural Diplomacy*, *Diplomatic History*, bd. 27 (2003), s. 193-214; Vladislav Zubok, *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, University of North Carolina Press 2007, s. 172-183.

3 Zubok, op.cit., s. 101-05.

gav mulighed for en direkte kontakt uden om de statskontrollerede medier. Et berømt eksempel på, hvordan det kunne lykkes at trænge gennem informationsjerntæppet, er den såkaldte *Kitchen Debate* mellem Khrusjtjov og den daværende amerikanske vicepræsident Richard Nixon, hvor de to duellerede på de respektive samfundsmodellers evne til at opfylde borgernes ønsker og behov. Debatten fandt sted i køkkenet på et udstillingshus i forbindelse med *The American National Exhibition* i Moskva i 1959.⁴

Den sovjetiske offensiv for at indgå kulturudvekslingsaftaler, hvor man fra vest, selvom man var dybt skeptisk, ikke ville sige nej – både fordi der også set fra vestlig side kunne være nogle fordele, og fordi et nej kunne give Sovjetunionen nogle propagandamæssige gevinster – førte, først og fremmest i USA, til en række initiativer, der skulle søge at modgå uønskede konsekvenser af den sovjetiske kulturoffensiv.⁵ Komiteen *East-West Contacts Working Group*, nedsat i 1960 i NATO-regi, skal ses i den sammenhæng.

Vi kender fra forskningslitteraturen en række eksempler fra den tidlige kolde krig på, at kulturudveksling blev brugt i propagandaøjemed. Kulturdiplomati og kulturelle relationer mellem Vest og Øst i 1960'erne og 1970'erne er interessant, fordi formålet med kulturudveksling ændrede sig. Fra omkring 1970 blev målsætningen den samme som målet med den tyske Ostpolitik, at skabe forandring gennem tilnærmelse. Det er historien om denne politiske og tankemæssige ændring af, hvad kulturdiplomati og kulturudveksling med Østblokken kunne bruges til, der skal forfølges i denne artikel.

Artiklen præsenterer foreløbige resultater fra det kollektive forskningsprojekt »Epokeskiftets årti«,⁶ hvor min del af projektet omhandler dansk kulturdiplomati over for østblokken. Det er der ikke tidligere

4 Se bl. a. Yale Richmond, *Practicing Public Diplomacy: A Cold War Odyssey*, Berghahn Books 2008, s. 98-99; Walter L. Hixson, *Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War*, New York, St. Martin's Press 1998, kap. 6-8. For en kritisk evaluering af effekten af »køkken-debatten«, se Susan E. Reid, Who Will Beat Whom? Soviet Popular Reception of the American National Exhibition in Moscow, 1959, *Kritika*, bd. 9 (2008), s. 855-904. For en evaluering af amerikanske udstillinger i Sovjetunionen generelt, se Tomas Tolvaissas, Cold War »Bridge-Building«: US Exchange Exhibits and Their Reception in the Soviet Union, 1959-1967, *Journal of Cold War Studies*, bd. 12 (2010), s. 3-31.

5 Om initiativer til at modgå den sovjetiske kulturdiplomatiske offensiv, se Frederick Barghoorn, *The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*, Princeton University Press 1960. Barghoorn beskriver en række amerikanske initiativer og henviser herudover til, at også briterne og »several European countries« tog en række initiativer, uden nærmere at specificere hvilke.

6 Se projektets hjemmeside, lokaliseret d. 16. januar 2012 på <http://epokeskiftet.saxo.ku.dk/om/>.

skrevet noget om, og jeg har derfor startet med rammerne. Hvilke mål ønskede man fra dansk side at fremme ved hjælp af kulturdiplomati og kulturudveksling med Østblokken fra den første dansk-sovjetiske kulturaftale i 1962 og frem til 1980'erne? Nærværende artikel begrænser sig dog til perioden frem til 1972/73.

Forskningen i kulturdiplomati har hidtil haft fokus på den tidlige kolde krig i 1950'erne⁷ og på amerikansk *public diplomacy* (propaganda).⁸ Det har ifølge Jessica Gienow-Hecht givet begrebet kulturdiplomati konnotationer af politisk manipulation, fordi kultur under den kolde krig blev brugt – og misbrugt – politisk i konfrontationen mellem den kolde krigs to modpoler, USA og Sovjetunionen. Gienow-Hecht peger på, at der ud over den kolde krigs kulturdiplomati findes andre kulturdiplomatiske traditioner, som hun stiller op som en delvis modsætning til den kolde krigs brug af kultur som middel i en politisk propagandakrig.⁹

Hvis vi et øjeblik forlader koldkrigs-konteksten for at søge en generel definition, ses kulturdiplomati af nogle som et underbegreb under *public diplomacy*, mens andre ser de to former for diplomati som sideordnede – forskellige men samtidig delvis overlappende.¹⁰ Den sidste opfattelse giver for mig at se bedst mening. En standarddefinition lyder, at kulturdiplomati er »udveksling af ideer, viden, kunst og andre aspekter

7 Amerikansk propaganda/public diplomacy under den kolde krig over for lande i Vesteuropa er uden sammenligning det, der er skrevet mest om. Hvad angår amerikansk propaganda/public diplomacy over for østblokken er Walter L. Hixson, op.cit., en nyklassiker. Nicholas J. Cull, *The Cold War and the United States Information Agency: American Propaganda and Public Diplomacy, 1945-1989*, Cambridge University Press 2008, omhandler USIA-aktiviteter over hele verden (inkl. den tredje verden) med hovedfokus (desværre) på USIAs interne historie og bureaukratisk infigt om bevillinger osv. Se i øvrigt James Critchlow, *Public Diplomacy During the Cold War. The Record and Its Implications*, *Journal of Cold War Studies*, bd. 6 (2004). Ud over litteratur omtalt hos Critchlow vil jeg nævne: Yale Richmond, op.cit, og bidrag i Jessica C.E. Gienow-Hecht og Mark C. Donfried (red.), *Searching for a Cultural Diplomacy*. Berghahn Books 2010, særligt Anikó Macher, *Hungarian Cultural Diplomacy 1957-1963: Echoes of Western Cultural Activity in a Communist Country*.

8 Om forskellen på og lighederne mellem public diplomacy og propaganda, se begrebsdefinitioner i Rasmus Mariager, Thorsten Borring Olsen, John T. Lauridsen og Poul Villaume (red.): *Den kolde krig og Danmark*, Gads Forlag 2011, opslagene: Propaganda, vestlig mod Danmark og Propaganda, østlig mod Danmark.

9 Jessica C.E. Gienow-Hecht, *What Are We Searching For? Culture, Diplomacy, Agents, and the State*, i: Jessica C.E. Gienow-Hecht & Mark Donfried (red.), *Searching for a Cultural Diplomacy*, Berghahn Books 2010, s. 3-12.

10 »Kulturdiplomati er omdrejningspunktet i public diplomacy for det er i kulturelle aktiviteter, at en stats selvopfattelse bedst repræsenteres«, citat fra *Cultural Diplomacy: The Linchpin of Public Diplomacy*, State Department Report (USA), 2005 (kaldet Harrison-rapporten), her citeret efter Uffe Andreassen, *Diplomati og globalisering*, Museum Tusculanums Forlag 2007, s. 54.

af kulturen mellem stater og befolkninger for at udvirke gensidig forståelse«. ¹¹ Forstår man ved »andre aspekter af kulturen« omgangsformer og adfærdsmønstre, et lands politiske kultur og hele hverdagskultur, bliver grænsen mellem *public diplomacy* og kulturdiplomati flydende. Både kulturdiplomati og *public diplomacy* handler om at påvirke andre nationers opfattelse af ens egen nation ved at tale direkte til og med befolkningen i et andet land. Herudover handler kulturdiplomati også om at skabe mellemmenneskelige relationer og forståelse gennem fælles kulturelle og kunstneriske oplevelser, mens *public diplomacy* også kan handle om fx promovning af eget lands udenrigspolitik i offentligheden i et andet land.

At litteraturen om amerikansk *public diplomacy*/kulturdiplomati under den tidlige kolde krig er domineret af analyser af kultur brugt som middel i en propagandakrig, skyldes, at denne form var dominerende i hvert fald i amerikansk kulturdiplomati frem til midten af 1960'erne. Da det er amerikansk kulturdiplomati og propaganda, der er skrevet mest om, har den måde, det blev drevet på i 1950'erne, haft afsmitende effekt på den overordnede forståelse af fænomenet. Som Jessica Gienow-Hecht gør opmærksom på, risikerer vi derfor at hænge fast i en bestemt, ikke altid retvisende opfattelse af, hvad kulturdiplomati er. Lige så vigtigt det er ikke at identificere kulturdiplomati under den kolde krig med den tradition, der knytter sig til USIA – *United States Information Agency* – lige så rigtigt er det dog, at vestligt kulturdiplomati over for især Sovjetunionen i 1950'erne og en stor del af 1960'erne vitterlig var domineret af USA og USIA-traditionen. ¹² USA søgte under den kolde krig at bryde gennem informationsjerntæppet for at give befolkningerne i Østeuropa/Sovjetunionen et andet billede af USA end den kommunistiske propagandas billede. Fra både sovjetisk og amerikansk side førte man en propagandakrig, hvis generelle mål var at påvirke befolkningernes syn på modpartens samfundssystem og i øvrigt søge at påvirke modpartens udenrigspolitik. Kultur blev brugt som ét våben blandt flere. Kulturdiplomati kunne dog også under den kolde krig være andre ting, eksempelvis *arts diplomacy*, hvor den nationale kultur formidles, uden der er knyttet et politisk budskab til formidlingen, eksempelvis som via de italienske og franske kulturinstitutter (Istituto

11 Michael C. Cummings definition af kulturdiplomati, her gengivet efter Uffe Andreassen, op.cit., s. 55.

12 Cull (2008) beskriver generelt USIAs rolle i øst-vest relationer under den kolde krig som »waging the Cold War against the Soviet Union, China and their satellites«, hvorimod USIAs rolle i vest-vest-relationer var »sustaining and developing relationships within America's own camp in Europe and Asia« (s. xviii-xix).

Italiano di Cultura og Alliance française). Det være ikke dermed sagt, at formidlingen af den nationale højkultur, de kendte forfattere, komponister og musikere var uden politiske sideeffekter.¹³ Kulturdiplomati kunne også være forskellige typer af udvekslinger, f.eks. studenterudvekslinger, der ikke eksplicit skulle sælge et budskab, men ikke desto mindre havde et politisk formål.

Når *public diplomacy* og kulturdiplomati som begreber og sæt af aktiviteter er svære at afgrænse præcist både i sig selv og i forhold til hinanden, skyldes det – ud over at forskningen på området delvis bruger begreberne i flæng – at spørgsmålet om, hvad der var omfattet af kulturudvekslingsaftaler mellem et land i vestblokken og et i østblokken, skiftede over tid. Udvekslingsaftalerne blev med jævne mellemrum formelt revideret og var i øvrigt konstant genstand for politisk forhandling. Begrebet var i sig selv dynamisk, og der var under den kolde krig en løbende diskussion om, hvordan og i hvilket omfang kulturdiplomati er politik, og om kultur bør bruges som politisk kampmiddel. Jeg har derfor fundet det mest frugtbart at lade afgrænsningen være institutionel. Sagt på en anden måde, jeg afgrænser i denne artikel kulturdiplomati til aktiviteter omfattet af aftaler om kulturudveksling mellem Danmark og et land i østblokken/Østeuropa. Også den geografiske terminologien var svingende. Der er dog en tilbøjelighed til i Udenrigsministeriet i 1960'erne at bruge »østblokken« som synonym for Warszawapagt-landene, mens Østeuropa er samme lande minus Sovjetunionen. Det er også sådan, begreberne bruges i det følgende.¹⁴

Artiklen diskuterer formål, midler og praksis i dansk kulturudveksling med Østblokken. Midler og praksis omfatter ikke kun substansen i arbejdet, altså hvilke udstillinger der blev sat op, hvem der blev udvekslet med hvem inden for hvilke områder osv., men også den organisatoriske ramme. Kulturudveksling mellem øst og vest reguleredes under den kolde krig af statslige aftaler. Et centralt spørgsmål fra dansk/vestlig side var, hvilken rolle staten skulle spille inden for et kontinuum

13 John Brown, Arts Diplomacy, i: Nancy Snow og Philip Taylor, *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge 2009. John Brown pointerer forskellen mellem amerikansk og europæisk kulturdiplomati under den kolde krig, hvor man fra amerikansk side stode på amerikansk populærkulturs evne til at »tell America's story to foreigners«. JB kritiserer USA for at undervurdere effekten af arts diplomacy.

14 Begreberne »sovjetblokken« og »satellitstaterne« blev også brugt. Som den britiske repræsentant bemærkede på Arbejdskomiteens årsmøde i 1964, var ordet »Satellitstaterne« »blevet et uartigt ord«, da landene i Østeuropa var begyndt at føre en mere selvstændig politik og i stigende grad afsøgte muligheder for et selvstændigt nationalt handlerum. Det hindrede dog ikke, at begrebet »satellitstaterne« blev anvendt langt op i 1960'erne.

spændende fra fuld statslig kontrol til alene statslig finansiering, hvor den konkrete udveksling blev overladt til ikke-statslige organisationer.

Det mulige kildemateriale er stort og, når vi bevæger os op i 1970'erne, mindre velregistreret eller ligefrem uregistreret.¹⁵ Jeg har derfor valgt at tage udgangspunkt i kildemateriale, der stammer fra arbejdet i, hvad der på dansk fik navnet »Arbejdskomiteen vedrørende kulturudveksling med Sovjetblokken«, på engelsk *East-West Contacts Working Group*.¹⁶ Det har den fordel, at det ud over dansk kulturudveksling med østblokken også giver indblik i øvrige NATO-landes aktivitet på samme område. Strategier for kulturudveksling blev i et vist omfang samordnet og afstemt blandt medlemmerne af NATO. I hvor høj grad og hvordan var genstand for diskussion i bl.a. Arbejdskomiteen. Artiklens hovedfokus er dansk kulturudvekslingspolitik. Øvrige NATO-lande inddrages hovedsageligt gennem de politiske diskussioner på årsmøderne om kulturudvekslingens mål og midler.

East-West Contacts Working Group blev etableret i 1960 på britisk initiativ. Det var en uformel gruppe, der mødtes en gang årligt. Danmark deltog i arbejdet fra årsmødet i 1963 og frem.¹⁷ Der ligger i Rigsarkivet forarbejder til og referater fra de årlige møder i arbejdsgruppen og forskellig anden korrespondance, der dækker årene fra 1963 til 1972/76.¹⁸ Der blev fra hvert af de deltagende lande udarbejdet en årsrapport, som blev forelagt på årets møde. Øvrige deltagende landes årsrapporter kan også findes i Udenrigsministeriets arkiv. Ud over landerapporterne ligger der referater på dansk af diskussionerne på årsmødet, udarbejdet af den embedsmand fra Udenrigsministeriet, typisk en kontorchef, som deltog i årsmødet. Der er tale om interne referater, som er ganske fyldige og indimellem meget direkte. Der findes også korte, officielle, (beslutnings)referater (på engelsk) som er gået opad internt i NATO-systemet. Den praktiske kulturudveksling stod enten Undervisnings- eller Kulturministeriet for, og de to ministerier bidrog

15 Til og med 1972 er Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager, registreret ned på pakke/læg-niveau, og det er derfor relativt let at finde frem til relevante sagsakter. Fra 1973 og frem er sager alene registreret via et journalnummer. Der kan eks. være 10-20 kasser med journalsager, der har samme journalnummer, uden man kan se, i hvilke kasser man kan finde akter fra specifikke sager. Den del af Undervisningsministeriets arkiv, der omfatter kulturudveksling i 1970'erne, er p.t. uregistreret ifølge DAISY.

16 UM, gruppeordnede sager 41.C.143 og ad.41.C.143 (NATO-arkivet).

17 Invitationen til dansk deltagelse kom fra det britiske Foreign Office gennem den danske ambassade i London. Se 41.C.143.

18 For perioden 1946-72 findes materialet i Udenrigsministeriets gruppeordnede sager under 41.C.143; ad.41.C.143 indeholder materiale, der dækker perioden frem til 1976.

hvert år til landerapporten, mens Udenrigsministeriet tog sig af den politiske side af sagen. De bevarede dokumenter gør det muligt dels at følge hovedtræk i udviklingen i kulturudvekslingen mellem Danmark og landene i Østblokken, dels at følge de mere principielle politiske diskussioner i Arbejdskomitéen om formålet med kulturudveksling. Foruden udveksling af information (årlig status) og drøftelse af praktiske problemer blev der på hvert årsmøde drøftet mere generelle og principielle politiske spørgsmål. Afholdelse af møderne gik på skift mellem hovedstæderne, og årets værtsland ser ud til at have haft det privilegium at kunne beslutte, hvilket tema der skulle gøres til genstand for en mere generel drøftelse på det pågældende årsmøde. Denne del af mødet indledtes i nogle tilfælde af værtslandets udenrigsminister.¹⁹

Medlemmerne af arbejdsgruppen var i 1960: Storbritannien, Australien, Belgien, Canada, Forbundsrepublikken Tyskland, Frankrig, Italien, Norge og USA. At Danmark ikke var inviteret med fra starten, skyldtes formentlig kun, at de inviterede lande allerede havde en fungerende kulturudvekslingsaftale med Sovjetunionen. Dette formelle »adgangskriterium« opfyldte Danmark først efter underskrivelsen af den dansk-sovjetiske kulturudvekslingsaftale d. 11. september 1962. Spørgsmålet om, hvem der skulle være medlem af Arbejdskomitéen, og dermed komiteens status var genstand for diskussion i 1963 og -64.²⁰

Da invitationen til deltagelse kom i 1963, forespurgte Udenrigsministeriet i Undervisnings- og Kulturministeriet om, hvordan man her så på sagen, og desuden – gennem ambassaderne i Oslo og London – om det norske og det britiske udenrigsministeriums holdning til Arbejdskomitéen. Da ingen, ej heller de norske og britiske udenrigsministerier, havde nogen betænkeligheder ved deltagelsen, blev der fra dansk side takket ja.²¹ Når og hvis det på møderne blev diskuteret, hvor

19 Mødet i 1964 i Washington indledtes af Averell Harrimann, mødet i Oslo i 1965 af den norske udenrigsminister Halvard Lange. I årene 1966, -67, og -68, hvor der ikke var større politiske diskussioner på dagsordenen, indledtes møderne typisk af en udenrigsministeriel direktør eller lignende.

20 Der var den lille krølle på diskussionerne i 1963-64, at hvis Arbejdskomitéen blev omdannet til en officiel NATO-komité, skulle alle NATO-lande have en repræsentant i den. De hidtidige medlemmer af Arbejdskomitéen var i 1963-64 enige om, at Grækenland og Tyrkiet ikke havde noget at gøre i Arbejdskomitéen, hvorimod fx Australien kunne inviteres med. Det bagvedliggende argument er ikke refereret, men det kunne lyde som om, man i Arbejdskomitéen ikke har regnet Grækenland og Tyrkiet med til de vestlige lande kulturelt set, mens Australien og Sverige, selvom de ikke var medlemmer af NATO, kulturelt set selvfølgelig regnedes for vestlige lande. Grækenland og Tyrkiet blev et blandt flere argumenter for ikke at omdanne Arbejdskomitéen til en egentlig NATO-komité.

21 Fra dansk side var der traditionelt stor skepsis over for den del af samarbejdet i NATO, der omfattede økonomiske, kulturelle og andre politiske forhold end forsvarspo-

forpligtende samarbejdet skulle være, hørte Danmark frem til 1970/71 konsekvent hjemme på den fløj, der holdt på, at Arbejdskomiteen alene skulle drøfte praktiske problemer vedrørende den kulturelle udveksling med Østblokken, og at der var tale om et forum for udveksling af nyttige informationer, ikke et, der på nogen måde skulle koordinere endsige have besluttende myndighed.

Mål og midler i kulturudveksling med østblokken

I NATO-regi blev der i 1963 rejst en diskussion om, hvorvidt der burde nedsættes en studiegruppe til at analysere, hvad man fra bl.a. amerikansk og britisk side så som en ny kulturdiplomatisk sovjetisk offensiv. Da der i 1964 desuden var en vis generel usikkerhed med hensyn til, hvor Khrusjtjov og Sovjetunionen var på vej hen, blev en stor del af årsmøderne 1963-64 brugt på mere grundlæggende diskussioner af kulturudvekslingens politik. Som led heri drøftede man, om Arbejdskomiteen var det rette forum, og i bekræftende fald, hvilken karakter arbejdet i komiteen skulle have.²²

Mødet i 1964, med USA som vært og dermed også herre over dagsordenen, blev holdt i Washington, med en indledende konference i Suffern i staten New York. Kredsen af deltagere i Suffern var bredere – eksempelvis deltog Sverige – end det efterfølgende møde i Arbejdskomiteen i Washington. Fra amerikansk side blev der i Suffern lagt op til en generaldebat om kulturudvekslingens mål og midler med særligt henblik på at drøfte en tættere vestlig koordinering af aktiviteterne. Til konferencen var der indkaldt adskillige amerikanske eksperter, blandt andre Frederick Barghoorn fra Yale University, eksperter fra USIA og amerikanere og briter tilknyttet CCF, *Congress for Cultural Freedom*, en vidt udbredt international kulturorganisation, der i det skjulte blev finansieret af CIA. Et konkret forslag fra amerikansk side var at lade CCF foretage en løbende koordination af aktiviteter på kulturudvekslingsområdet og dermed delvis træde i stedet for Arbejdskomitéen. Det

litik, jf. Poul Villaume, *Allieret med forbehold* (1997). Der er fra 1963 et andet eksempel på, at man fra dansk side takkede nej til udvidet samarbejde på det kulturelle område inden for NATO, så det var ikke en selvfølge eller ren formalitet fra dansk side at takke ja til deltagelse i Arbejdskomiteen.

²² Denne diskussion blev den umiddelbare grund til, at Danmark blev optaget i Arbejdskomiteen i 1963. Åbenbart har man i de danske udenrigsministerium ikke været vidende om Arbejdskomiteen eksistens, før diskussionen om behovet for nævnte studiegruppe rejstes på et NATO-møde, og nogle af deltagerne her henviste til, at en sådan for så vidt allerede eksisterede i form af Arbejdskomiteen. Se ad.41.C.143

sidste var der ikke opbakning til blandt flertallet af de europæiske deltagere på konferencen.²³

Den belgiske delegerede er i det danske referat fra mødet i Suffern citeret for en advarsel mod at »opbygge et kulturelt Cocom [*Cordinating Committee for Multilateral Export Controls*]«, en position der formentlig udmærket dækkede også den danske delegeredes holdninger til det amerikanske forslag om tættere koordinering og mere målrettet aktivitet.²⁴

Anledningen til at sætte kulturudvekslingens politik på dagsordenen i 1964 var som nævnt spørgsmålet om, hvordan hele situationen i Sovjetunionen – fortsat tøjbrud eller ej – skulle tolkes. Bl.a. havde der været hårde forhandlinger om indgåelse af en ny kulturudvekslingsaftale mellem USSR og USA i 1964, hvor man »havde opnået et program, man havde herredømmet over, ikke, som der var risiko for, et program som kunne udvikle sig til mere at være et instrument for sovjetisk politisk propaganda end for en seriøs udveksling«. ²⁵ Fra amerikansk side ville man gerne opmuntre til eller sikre sig, at øvrige NATO-landes kulturudvekslingsaftaler lå på linje med denne nys indgåede amerikansk-sovjetiske aftale. Der var imidlertid ikke opbakning til det amerikanske synspunkt. Alle var principielt enige om, at formålet med kulturudveksling var »gennem udvekslingen at søge at nå frem til en åbning mod vesten i Sovjetunionen og øststaterne«, og at man selvfølgelig ikke skulle være blåøjet når der blev indgået aftaler om kulturudveksling. Dagsordenen på årsmøderne i Arbejdskomitéen var i årene 1963-1965 stadig

23 »[M]an sluttede med en drøftelse af de fremtidige muligheder, herunder om en international koordination mellem vestens lande eller eventuelt en løbende gensidig underretning måtte være mulig, hvilke spørgsmål dog ikke fandt nogen besvarelse, for så vidt angik spørgsmålet om gensidig underretning, bl.a. fordi »Congress for Cultural Freedom«, som blev foreslået som formidlende organ, næppe af de fleste af de tilstedeværende blev betragtet som den rigtige kanal (uden dette dog blev sagt), ligesom man i øvrigt foretrak at overlade disse spørgsmål til regeringerne, som allerede holdt sig i kontakt med hinanden gennem de fornævnte årlige møder blandt de interesserede tjenestemænd. [d. v. s. Arbejdskomitéen]«. UM 41.C.143, referat fra møde i Suffern, april 1964. Forkonference og møde i Suffern/Washington 1964 bar klart præg af, at man fra amerikansk side anså sig selv for eksperterne på området, der skulle lære vesteuropæerne, hvordan man håndterede kulturudveksling med østblokken.

24 Se ovenfor. Hvad den danske holdning var, fremgår ikke af referatet, som i sagens natur primært refererer øvrige deltagende landes positioner, men det fremgår af anden korrespondance i sagen, at man i forbindelse med dansk deltagelse i Arbejdskomitéen fra Udenrigsministeriets side lagde stor vægt på, at Arbejdskomitéen alene skulle beskæftige sig med den tekniske side af kulturudvekslingen og ikke politik, hvad Arbejdskomitéen ikke desto mindre gjorde. Argumentet om alene at skulle beskæftige sig med den tekniske side var »kultureksperternes« måde at holde fast i, at andre NATO-komiteer ikke skulle blande sig i den »upolitiske« del af kulturarbejdet.

25 Danske referat fra Arbejdskomitéens årsmøde i Washington 9.-10. april 1964.

præget af den tidlige kolde krigs konfrontatoriske tænkning, hvor kulturudveksling blev set som et nulsumsspil. Hvis den ene part vandt en propagandamæssig gevinst, var det samtidigt et tab for modparten. Der var derfor stor opmærksomhed på, hvordan man kunne sikre sig, at aftaler ikke blev udnyttet fra sovjetisk side. Fra amerikansk side blev der argumenteret for, at fri information var et principielt krav, som alle skulle søge at fremme, når der blev indgået kulturudvekslingsaftaler.

Den overvejende stemning på årsmødet i 1964 var dog, at man organisatorisk skulle holde fast i de årlige orienterende og koordinerende møder, og at det også fremover suverænt var et anliggende for de deltagende lande at beslutte indholdet af kulturudvekslingsaftaler med østblokken.

Tre argumenter for at opretholde kulturudveksling med østblokken gik i 1963 og -64 igen hos en større eller mindre kreds af de deltagende lande. For det første tjente kulturudvekslingsaftaler som »lynafløder«, forstået på den måde, at man kan bevare/skabe kontakt via kulturel udveksling, når forhandlinger på andre områder er gået i baglås. På den måde kunne kulturudvekslingsaftaler være med til at fremme afspænding. Grundargumentationen var, at kontakt er bedre end ingen kontakt, mens det betyder mindre, hvad kontakten drejer sig om. For det andet gav statsaftaler om kulturudveksling mulighed for kontrol med udvekslingerne. Der var konkurrence med de forskellige venskabsforeninger, og statslige aftaler gav en mulighed for at monopolisere udvekslingen. I de tilbagevendende diskussioner om venskabsforeninger på årsmøderne 1963-65 henviste man fx fra dansk side til, at man havde betinget sig, at besøgende fra Sovjetunionen ikke parallelt deltog i aktiviteter arrangeret af venskabsforeninger. På den måde vandt man større kontrol med sovjetiske besøg i Danmark; det kunne lade sig gøre, fordi den sovjetiske side tillagde de statslige kultursamarbejdsaftaler stor prestige.

For det tredje gav aftaler om kulturudveksling mulighed for at præsentere et lille stykke vest i østblokken. Det gjorde de enkelte lande på højst forskellig vis. Generelt er der tydelig forskel på den amerikanske og kontinentaleuropæiske måde at drive kulturdiplomati på. Fra amerikansk side ville man gerne fremvise amerikansk forbrugerkultur og populærkultur. Frankrig, som på mange måder dannede modpol til USA, lagde derimod vægt på at præsentere elitekultur, i form af både den moderne og den klassiske franske tradition inden for teater, litteratur m.v. Det samme gjaldt italienerne: Den italienske repræsentant

nærmest undskyldte i 1963, at en italiensk popsanger havde været på turné i Polen og samlet fulde huse.²⁶

Fra dansk side var kulturudveksling med østblokken først langsomt ved at komme i gang; man var klart »ny i klassen« ved årsmøderne i 1963 og -64, og der blev af samme grund udvist tilbageholdenhed med at blande sig i diskussionerne. Udvekslingen mellem Danmark og landene i østblokken var også yderst beskedne i disse år.²⁷ Mest omfattende var udvekslingerne med Polen. Udvekslingen omfattede studerende og forskere, seminarer for blandede dansk-polske grupper af forfattere og teaterfolk, og udstillingsvirksomhed. Udvekslingen mellem Danmark og Sovjetunionen omfattede primært udveksling af studerende og forskere. Kulturudvekslingsaftalen med Tjekkoslovakiet fra 1937 blev først i 1963/64 igen hevet ud af mølposen.²⁸

Venskabsforeningerne som problem?

Venskabsforeningerne var til diskussion på årsmøderne både i 1963 og 1964, før de norske værter i 1965 valgte at gøre det til et tema i sig selv. Der var fra norsk side både udtalt bekymring og skepsis over for kulturudvekslingsaftaler med Sovjetunionen overhovedet, med det argument, at det var svært for almindelige borgere at skelne mellem inviterede af Venskabsforeningen og dem der var inviteret af den norske stat. Derfor kunne statslige kulturudvekslingsaftaler komme til ufrivilligt at legitimere venskabsforeningernes arbejde.²⁹

Flertallet af Arbejdskomiteéns medlemslande søgte på forskellig vis at kontrollere og begrænse venskabsforeningernes aktiviteter. Dilemmaet var, at man kun kunne forhindre indrejse af personer inviteret på besøg af en venskabsforening, hvis man nægtede at udstede visum, noget det var svært at forsvare – medmindre der selvfølgelig var en helt konkret

26 Danske referat fra årsmøde i Arbejdskomiteen i Bonn, 1963. Den italienske repræsentant meddelte, at de havde en »eksportvare, man ikke er alt for stolt af, den italienske (pop)sang. En italiensk sanger, Marino Marini havde i sidste uge fyldt en sal med 3000 tilskuere i Warszawa«. Referat i ad.41.C.143 (pk 1-1/5).

27 Se sammenlignende opgørelse af årene 1963-64 og 1972-74 i 105.K.11.C.2.A.5.B.

28 Se danske landerapport til årsmødet i 1965. Der blev underskrevet en ny aftale mellem Tjekkoslovakiet og Danmark juni 1964. Det fremgår, at aftalen stort set ikke har været i funktion mellem 1937 og 1964.

29 Der var fra norsk side udtalt bekymring over, at der var blevet oprettet en særskilt afdeling af venskabsforeningen Norge-Sovjetunionen i Nordnorge, med tilhørende trafik hen over den nordnorske grænse. Desuden havde man i 1963 hørt rygter om, at det fra sovjetisk side blev påtænkt at opføre en radio- og TV-sendemast tæt på grænsen til Nordnorge, som ville kunne sende til en del af Norge, som endnu ikke var dækket af nogen norsk fjernsynsstation. Danske referat fra årsmøde i Washington 1964 (s. 14); ad.41.C.143 og danske referat fra årsmøde i Oslo 1965, s. 9-10.

grund – når man fra vestlig side principielt argumenterede for fri bevægelighed. De eneste, der ikke delte de øvrige medlemslandes skepsis og bekymring, var de franske og italienske delegerede. De fremhævede både i 1964 og 1965, at venskabsforeningernes kulturudveksling også kunne have en positiv effekt. Fra fransk og italiensk side blev det fremhævet, at der ikke var nogen tvivl om at »foreningerne er kommunistisk organiserede, men også erklærede ikke-kommunister er medlemmer af dem, og med eller uden propagandistisk sigte supplerer deres arbejde på udmærket vis den officielle kulturformidlingsaktivitet«. ³⁰ Den italienske delegerede udtalte, at selvom venskabsforeningerne var domineret af kommunister, var de hjemlige kommunister stadigvæk præget af en europæisk tankegang. Derfor fungerede møder i venskabsforeningsregi, som et møde mellem øst (Sovjetunionen) og vest (Europa), også selvom alle deltagerne var kommunister eller sympatisører. Den italienske delegerede tilføjede, at netop fordi der var tale om kommunister, var deres mulighed for at påvirke kommunister i Sovjetunionen potentielt nok så stor. ³¹ Man mente derfor hverken fra fransk eller italiensk side, at der var grund til større bekymring over aktiviteterne i venskabsforeningerne. ³²

Problematiseringen af venskabsforeningernes aktiviteter gik tilbage til starten på den kolde krig, dengang man fra sovjetisk side havde brugt venskabsforeninger og andre frontorganisationer, bl.a. fredsbevægelserne, til at forsøge at påvirke holdningerne til Sovjetunionen og fremme sovjetiske politiske mål. Flertallet af medlemmerne af arbejdsgruppen så derfor, som Danmark, statslige kulturaftaler som et middel til at få kontrol med og begrænse venskabsforeningernes aktiviteter. Holdningen til venskabsforeningernes aktiviteter var præget af en grundlæggende mistillid til de mål, de søgte at fremme, og man ønskede på ingen måde at legitimere deres aktiviteter.

Kulturudveksling over jerntæppet i begyndelsen af 1960erne

Ud over problemer med venskabsforeningerne blev der på årsmøderne refereret gentagne problemer med at få gang i den konkrete kulturudveksling, også selvom der forelå aftaler. Fra amerikansk side blev der

³⁰ Danske referat fra årsmøde i Oslo 1965, s. 9-10.

³¹ Referat fra forkonference i Suffern 1964, s. 8.

³² Ifølge referatet fra årsmødet 1965 tilsluttede Danmark og Holland sig nordmændenes synspunkt om, at man burde holde nøje øje med aktiviteterne i venskabsforeningerne.

rapporteret om boykot af kulturudveksling fra flere lande i østblokken begrundet i Vietnamkrigen, og fra vesttysk side var der til stadighed problemer med at få kulturudvekslingsaftaler til at fungere på grund af den såkaldte Berlin-klausul. Fra vesttysk side insisterede man på, at udvekslingsaftaler også skulle omfatte vestberlinere, dvs. man fastholdt, at Vestberlin var en del af Vesttyskland. Det synspunkt ville man fra sovjetisk side ikke anerkende, og derfor var der nok en kulturudvekslingsaftale mellem Vesttyskland og Sovjetunionen, men ingen konkret udveksling.

Diskussionerne om venskabsforeningerne og de rapporterede problemer med at få udvekslingsaftaler til at fungere demonstrerer, i hvilken grad begge parter havde paraderne oppe og brugte kulturdiplomati på linje med det almindelige diplomati til at markere synspunkter over for modparten.

Der var dog også modgående tendenser. Flertallet af de deltagende europæere på møderne i 1964 advarede mod at tro, at kulturudveksling kunne bruges til at øve »nogen direkte indflydelse på de begivenheder, som foregik i øjeblikket«. ³³ Kulturudveksling krævede, at man holdt sig de langsigtede mål for øje. De fleste af de deltagende europæere var overbeviste om, at enhver form for øget kontakt ville være til vestens fordel. Kulturudveksling handlede derfor om tålmodigt og langsigtet at arbejde for en højere grad af åbenhed ved på enhver mulig måde at øge kontakten mellem øst og vest. Selvfølgelig skulle man fortsat insistere på fri udveksling af information som princip, men flertallet af de delegerede var klart modstandere af at boykotte kulturudvekslinger med Sovjetunionen eller undlade at forlænge aftaler, hvis man ikke fra sovjetisk side ville gå ind på kravet om fri udveksling af informationer.

Sammenfattende var årene 1963-65 en brydningstid. Der var nye signaler og nye udviklinger i såvel Sovjetunionen som Østeuropa, samtidig med at forskellige kulturdiplomatiske traditioner var i spil, med USA og Frankrig som modpoler inden for vestblokken. Danmark var »ny i klassen« og havde få erfaringer med kulturudveksling, og vi skal frem til 1965, før der formuleres en politik på området.

Udbygning af kontakterne mellem Øst- og Vesteuropa i anden halvdel af 1960erne

I Arbejdskomiteen noterede man sig, at landene i Østeuropa generelt var mere ivrige efter at bedrive kulturudveksling end Sovjetunionen, og at landene i Østeuropa var begyndt at agere mere selvstændigt i forhold

³³ Suffern 1964, s. 24f.

til Moskva.³⁴ Kulturområdet var et af de områder, hvor landene i Østeuropa havde mulighed for at skabe sig et nationalt råderum, fordi det umiddelbart blev anset for ufarligt. Også fra dansk side blev der i 1965 rapporteret om stigende interesse fra de østeuropæiske lande – med undtagelse af Sovjetunionen – for kulturudvekslingsprogrammer. Samtidig havde ministeriet undersøgt den danske ungdoms holdninger og fundet ud af, at danske ungdomsorganisationer var langt mere interesserede i at få en dialog i stand med østeuropæisk ungdom end i, at der blev tilvejebragt ungdomsudveksling med Vesteuropa.³⁵ Den gensidige interesse i øget kulturudveksling gav anledning til, at man i Udenrigsministeriet udarbejdede et sæt generelle retningslinjer for aftalerne.

Danmark havde i 1965 i alt fem statslige kulturudvekslingsaftaler. Ud over østlandene Sovjetunionen, Polen og Tjekkoslovakiet var der indgået aftaler med Italien og Belgien, og man havde fået henvendelser fra Ungarn og Rumænien om indgåelse af aftaler. Generelt anså man i ministeriet aftaler med vestlige lande som overflødige – der foregik med en række lande udstrakt udveksling, uden der var underskrevet formelle kulturudvekslingsaftaler. anbefalingen fra ministeriet blev derfor, at man koncentrerede ministeriets kræfter og de relativt få ressourcer om østlandene. Kulturudveksling med østlandene burde ideelt set heller ikke være afhængig af staten, men ske via aftaler om konkret udveksling mellem de direkte involverede eller interesserede, som universiteter, ungdoms- og sportsforeninger osv. Men indtil dette ideal kunne realiseres, var statsaftalt kulturudveksling eneste mulighed.³⁶

Formålet med kulturudvekslingsaftaler med østblokken formuleredes i 1965 overordnet set som »genoprettelsen og styrkelsen af den kulturelle enhed mellem øst og vest« og »skabelsen af i hvert fald nogle få direkte kontakter mellem studerende, professorer og kunstnere o.a. samt et vist mål af loyale oplysninger om kulturelle forhold i andre lande, eller med andre ord at sikre eksistensen af nogle af de berøringsflader, som må henregnes til de mest nødvendige forudsætninger for mellemfolkelig forståelse og tolerance«. ³⁷ Formuleringen om styrkelse af den kulturelle enhed henviser til den europæiske kulturarv, som var

³⁴ Årsmøde 1964 og 1965.

³⁵ Danske landerapport 1965.

³⁶ Man havde noteret sig, at østlandene fra 1956-57 havde lagt vægt på denne type af aftaler, og at det var eneste eksisterende mulighed for kulturudveksling med dem. Kulturudveksling med østlandene er hovedtemaet i orienteringen. Herudover omtales eventuelle aftaler med udviklingslandene, mens vi fra dansk side, som det påpeges i orienteringen, »har velfungerende udveksling med fx USA uden at have en formel kulturudvekslingsaftale«. Orientering fra Politisk Juridisk Afdeling 3. august 1965. 41.C.143.

³⁷ Sst.

fælles for lande på begge sider af jerntæppet. Der var fra Østeuropa stor interesse for at holde fast i en fælles europæisk kulturarv, med alt hvad det indebar af humanistisk og idépolitisk tankegods. Umiddelbart syntes det politisk ufarligt, men kunne man komme uden om den statsautoriserede formidling af stoffet, og derudover selvfølgelig blive præsenteret for den måde kulturarven videreudvikledes på i Vesteuropa, både i form af nyfortolkninger og brud med traditionen, stod sagen i et andet lys. Formentlig var interessen især til stede inden for en del af den østeuropæiske elite, men henvisninger til en fælles europæisk kultur, samt hvem der kunne gøre krav på at forvalte væsentlige dele af samme, indgik under den kolde krig i Europa i en identitetsrelateret og politisk kamp, hvis betydning rakte langt ud over en kulturel elite. Påkaldelsen af en fælles europæisk kulturarv, der forenede på tværs af jerntæppet, fungerede især fra polsk, tjekkisk og ungarsk side som national identitetsmarkør over for Sovjetunionen.³⁸

Årsmøderne i 1966, -67 og -68, der blev afholdt i henholdsvis London, Haag og Bruxelles, var udramatiske forstået på den måde, at der ikke var politiske diskussioner om organiseringen eller om, hvad der grundlæggende var kulturudvekslingens mål og midler. Antallet af kulturudvekslingsaftaler mellem Vest- og Østeuropa var voksende i anden halvdel af 1960'erne, det samme gælder antallet af udvekslinger. Fra sovjetisk og østeuropæisk side var der en stadig stigende interesse for at sende teknikere og naturvidenskabsfolk til vest, mens der fra vest blev udsendt flest humanister – studerende og forskere inden for sprog, litteratur og historie, overvejende slavister. Der udveksledes kun få sociologer, økonomer og andre samfundsvidenskabsfolk. Fra sovjetisk side fik økonomer ikke indrejsetilladelse, og der blev fra Østeuropa kun sendt få samfundsforskere til vest. Den manglende reciprocitet i udvekslingerne havde på tidligere møder været rejst som et problem, men i anden halvdel af 1960'erne var der stor enighed i Arbejdskomiteen om at lade det ligge. Som den tyske delegerede formulerede det på årsmødet i 1966, kunne man, »ved at gøre sådanne folk mere effektive i deres job«, også bidrage til at »afbolchevisere« de udvekslede østeuropæiske teknikere.³⁹ Der var europæisk konsensus om, at der på det teknisk-

38 Anikó Macher (2010) analyserer betydningen både af generelt at kunne henvise til en fælles europæisk kultur, og af konkrete steder, der gav adgang til europæisk kultur, eksempelvis den rolle det franske kulturinstitut i Budapest, spillede for »the process of "de-satellization"« i Ungarn fra slutningen af 1950'erne og frem til midten af 1960'erne.

39 Danske referat fra årsmøde i Arbejdskomitéen i 1966, s. 7. Den tyske delegerede tilføjede, at »russerne derimod var mindre modtagelige for gode ideer fra de kapitalistiske lande – og de skulle helst have dem via et andet østeuropæisk land. Og også derfor

naturvidenskabelige område ikke var særlig meget interessant at hente i østblokken inden for de felter, man ville have en chance for at få adgang til, og at man ikke skulle stå hårdt på et reciprocitetsprincip, som det skete fra amerikansk side.⁴⁰

Som nyt emne kom massemedier på dagsordenen i anden halvdel af 1960erne. Man ville fra flere vestlige lande, bl.a. Danmark, gerne have udveksling af film og fjernsynsprogrammer ind i aftalerne, fordi eksempelvis visning af en dansk film eller fjernsynsudsendelse gav mulighed for at komme ud til et større publikum end en udstilling.⁴¹ Et andet emne, som dukkede op i slutningen af 1960erne, er udvidelse af udvekslingerne til at omfatte det såkaldt socio-kulturelle område, eksempelvis udvekslinger inden for socialforsorgsområdet, sundhedsvæsenet og uddannelse. Danmark ser ud til at have været et foregangsland på dette område. Kultur tolkedes fra starten bredt i dansk kulturudveksling og omfattede f. eks. undervisningssektoren og socialforsorgsområdet, modsat en række andre europæiske lande hvor der sattes lighedstegn mellem kulturudveksling og kunstnerisk udveksling (*arts diplomacy*).

Det fremgår af de danske landerapporter 1965-1968, at udveksling med Polen var uproblematisk og omfattede et bredt spektrum af emner og felter fra udstillinger af non-figurativ malerkunst til udveksling af grupper af skolelærere, arkitekter, forfattere, teaterfolk m.v. Dansk Ungdoms Fællesråd arrangerede hver sommer ophold på en dansk højskole for polske ungdomsledere fra 1965 og frem. Man vidste selvfølgelig udmærket fra dansk side, at det på ingen måde var dissidenter, man på den måde kom i kontakt med. Formålet var ganske enkelt, at de besøgende skulle møde danske unge og diskutere med dem. De skulle med egne øjne se et kapitalistisk samfund, alt sammen som grundlag for – i dansk højskoletradition – selv at kunne tage stilling.⁴²

var det af betydning, at Vesten lærte satellitlandene efficiency.»

40 Referat fra samme årsmøde. Italien havde de mest omfattende aftaler om teknologisk udveksling/samarbejde. Ifølge den italienske delegerede: »Der er nærmest tale om en slags teknisk bistand, men i det lange løb håber man at få fordele i kommerciel henseende.« USA havde »stort set« ikke noget samarbejde/udveksling på det teknisk-naturvidenskabelige område med »kommunistlandene«, bortset fra Sovjetunionen, hvor der foregik en konstant kamp om at få adgang/hindre adgang til eksempelvis atomteknologi, it-området m.v.

41 Indgåelse af aftaler om at udsende vestligt producerede radio- og TV-udsendelser i Østeuropa og vice versa var et hovedtema på Arbejdskomiteens årsmøder i 1967 og -68.

42 I danske landerapport 1966 nævnes, at der ikke var nogen tvivl om, at de polske ungdomsledere, der var blevet udvalgt til højskoleophold i Danmark i 1965, var »hand-picked orthodox communists«. Det regnedes alligevel som et succes, der ville blive gentaget.

Udvekslingen med Tjekkoslaviet drejede sig især om tjekkisk film og teater til Danmark og udstillinger af dansk kunst, arkitektur og design i Tjekkoslaviet. Ud over ballet og symfonikoncerter har der fra sovjetisk side været interesse for at besøge Dansk Blindeinstitut og studere dets virke. Herudover var man fra sovjetisk side meget interesseret i muligheden for udveksling og samarbejde på det landbrugsvidenskabelige område, og der var interesse for dansk industribyggeri, dvs. elementbyggeri af boliger. Fra dansk side udsendtes i altovervejende grad danske slavister, men der blev også arrangeret besøg på sovjetiske universiteter og virksomheder af grupper af studerende fra Danmarks tekniske Højskole.

Blandt de tilsyneladende få problemer var, at man fra danske universiteters side ville have lov til selv at pege på interessante gæsteprofessorer og i nogle tilfælde ikke ønskede at modtage gæsteprofessorer udpeget af den polske regering. Samme problematik var aktuel i relation til Sovjetunionen. Der var tale om et principspørgsmål, hvor universiteterne blev bakket op af Udenrigsministeriet. Universiteterne ville kun modtage gæsteprofessorer, hvis de selv fandt det fagligt relevant i hvert enkelt tilfælde.

I perioden 1965-1968/69 begyndte der også i beskedent omfang at komme gang i kulturudveksling mellem Danmark og Rumænien, Ungarn og Jugoslavien.

Dynamikken i kulturudvekslingen udgik i slutningen af 1960erne fra Østeuropa. På årsmøderne noterede man regelmæssigt, at der var et stort ønske om kontakt til vest, og kulturudvekslingen mellem Øst- og Vesteuropa udbyggedes markant i anden halvdel af 1960erne, mens kulturudveksling med Sovjetunionen forblev på samme niveau. De to østeuropæiske lande, der udviste størst interesse og bevægelighed, både når der skulle indgås aftaler, og når disse skulle realiseres, var Polen og Tjekkoslaviet. Danmark og Norge var – ved siden af USA og utvivlsomt også Frankrig – de lande, som Polen havde den mest intensive udveksling med.⁴³ Der var fra polsk og tjekkisk side stor interesse for at komme til USA, men det fremgår af årsmødereferaterne, at man fra amerikansk side prioriterede Sovjetunionen. Ikke fordi det var nemt at lave kulturudveksling med Sovjetunionen, men fordi det set med amerikanske øjne havde førsteprioritet. Der er derfor en tendens til, at kontakter mellem øst og vest i Europa i 1960erne blev overladt til europæerne, mens USA koncentrerede sig om Sovjetunionen.

⁴³ Efter Frankrig meldte sig ud af NATOs fællekommando i 1966, var landet ikke længere med i Arbejdskomiteen.

En vis regional arbejdsdeling gjorde sig gældende i kulturudvekslingen mellem Øst- og Vesteuropa. Eksempelvis havde Italien en betydelig udveksling med Jugoslavien. Vesttyskland kunne umiddelbart synes at være en nærliggende partner for Polen, og der blev faktisk fra vesttysk side udfoldet anstrengelser for at få udbygget kontakterne, men Polen var ikke interesseret.⁴⁴

Når Danmark blev et »favoritland«, især når det gjaldt udveksling med Polen, men også Tjekkoslaviet, hænger det muligvis også sammen med, at ingen udeståender eller episoder belastede forholdet.⁴⁵ Det havde den effekt, at der hele tiden kunne bygges videre på eksisterende kontakter og netværk, og kulturudvekslingsaftalerne kunne lige så stille vokse både i bredde og dybde. Hovedforklaringen på, at Danmark blev et populært udvekslingsland for polakker og tjekker, er dog, at man fra dansk side fleksibelt imødekom deres efterspørgsel efter kontakter i vesten. De danske landerapporter til årsmøderne afspejler både et stigende aktivitetsniveau og et stigende ambitionsniveau i kulturudvekslingen med Østeuropa i slutningen af 1960erne.

Formulering af en offensiv dansk kulturudvekslingspolitik

Invasionen i Tjekkoslaviet 21. august 1968 førte til en midlertidig afbrydelse af næsten al kontakt mellem medlemmer af Arbejdskomiteen og de Warszawapagt-lande, som havde deltaget i invasionen: USSR, Polen, Ungarn og Bulgarien – Østtyskland var der ingen kulturudvekslingsaftaler med, så der var ikke noget at afbryde. Årsmødet i 1969 i København var præget af efterdønningerne efter invasionen og de afbrudte kontakter. I maj 1969, da mødet blev holdt, var der dog så småt

44 Fra polsk side var anerkendelse af Oder-Neisse-grænsen en betingelse for at anerkende Forbundsrepublikken, og så længe man fra polsk side ikke anerkendte den vesttyske stat, kunne der selvfølgelig ikke indgås aftaler. Det fremgår af referater fra årsmøderne, at Vesttyskland generelt havde en yderst beskeden kulturudveksling med Østeuropa i 1960erne. Til stor frustration for Forbundsrepublikken havde DDR monopoliseret formidlingen af tysk sprog og kultur i Østblokken.

45 Italien havde eksempelvis på et tidspunkt problemer med Tjekkoslaviet, fordi tjekkerne, ifølge den italienske delegerede, havde lavet nogle radiopropagandaudsendelser sammen med italienske kommunister, som var blevet udsendt til det italienske mindretal i Schweiz. Storbritannien udviste på et tidspunkt en sovjetisk studerende på en anklage om spionage, osv. Den type af episoder førte almindeligvis til aflysning af arrangementer og nedkøling af relationer for en periode. Der refereres typisk på årsmøderne mindst en episode af denne karakter. Fra dansk side rapporterede man på årsmødet i 1965, at man i det danske udenrigsministerium ikke var tilfreds med, at ansatte ved den polske ambassade deltog i kulturelle sammenkomster blandt efterkommere af polske migrantarbejdere [»roepolakkerne« på Lolland-Falster], men at man fra dansk side ikke havde tænkt sig at gøre andet og mere end at holde kontakterne under observation.

ved at komme gang i kulturudvekslingen igen. Der var konsensus om, at man havde markeret et synspunkt, som også var blevet bemærket, og at det kun ville have negative effekter, hvis udvekslingen ikke blev genoptaget. Det gjaldt også Tjekkoslaviet.⁴⁶ Det rapporteres fra næsten samtlige delegerede, at østeuropæerne var ivrige efter at genoptage kontakterne, og at det var det rigtigste at gøre. Den britiske delegerede mente, at effekten af invasionen, frem for at skræmme, havde været en øget interesse for at udbygge kontakter i Vesteuropa fra de fleste lande i østblokken, dog klart med undtagelse af Sovjetunionen og Tjekkoslaviet.⁴⁷

De danske delegerede rapporterer fra møderne i 1969 og især 1970, at der var en stor interesse blandt »de mindre vesteuropæiske lande« – antagelig Danmark, Norge og Belgien og formentlig Holland – for at diskutere, hvordan man fik udbygget kontakterne med Østeuropa og kom videre end »traditionel kulturudveksling« (*arts diplomacy*). Parallelt hermed diskuteredes det gamle problem med den manglende reciprocitet samt pres fra øst for at sende endnu flere teknikere og lignende på udveksling. Fra vesteuropæisk side var der – bortset fra Storbritannien – ikke den store bekymring at spore. Det begrundes med, at de fleste fra »det egentlige kulturliv« alligevel var »så indoktrinerede, at de var ganske uimodtagelige for vestlige tanker (og selv om de var, ville de kun have forholdsvis ringe mulighed for at gøre vestlige synspunkter gældende i deres hjemland). Derimod var østlandenes »brain people« gennemgående langt mere selvstændigt tænkende – og politisk mere indflydelsesrige – end kulturrepræsentanterne og derfor af større interesse for vesten«. ⁴⁸ Man noterer sig også på møderne i 1969 og 1970, at der desuden fra østlandene var stor interesse for ungdomsudveksling, som man fra dansk side havde prioriteret siden 1965.

De erfaringer, der blev gjort i slutningen af 1960'erne, og diskussionerne på årsmødet i 1970, fik den danske delegerede til i sit referat fra årsmødet i 1970 at slå til lyd for en mere offensiv strategi fra dansk side på kulturudvekslingsområdet. Richard Wagner Hansen skriver i sin opsummering af årsmødet i 1970, at han synes, diskussionerne på

46 Der kan sammenlignes med Ungarn efter 1956. I marts 1957 besluttedes det i NATO-regi at indefryse alle aftaler om kulturudveksling med Ungarn for en tidsubestemt periode, se Anikó Macher, op.cit., s. 82.

47 Danske referat fra årsmødet i 1970 s. 1: »Det var den britiske opfattelse, at besættelsen af Tjekkoslaviet havde gjort mere skade i forholdet mellem de østeuropæiske stater end mellem øst og vest. Mange af de østeuropæiske lande finder det i dag lettere at gennemføre kontakter med vesten end med de andre socialistiske lande.«

48 Danske referat fra årsmøde 28.–30. maj 1969 i København. Referentens opsummering af punktet »Det fremtidige mønster for de kulturelle øst-vest kontakter.«

årsmødet var præget af udvekslingsteknikaliteter, som man i forvejen er bekendt med. »Man burde i højere grad have drøftet en vurdering af de herskende »trends« i den politiske udvikling i Østeuropa og disses indflydelse på de kulturpolitiske muligheder.« Han savnede »en drøftelse af hvilke kredse i Østeuropa man navnlig for fremme af afspænding og bevægelse i »frontsystemet« bør satse på.«

Sammenlignet med Udenrigsministeriets formuleringer i 1965 lægges der hermed op til at formulere en offensiv politik og strategi. Det handler ikke længere blot om at skabe nogle kontakter og sikre eksistensen af berøringsflader. Tidligere formuleringer relaterede sig til en status quo-situation af uvis varighed, hvor østeuropæerne skulle støttes i bestræbelser på at modstå et massivt pres fra Moskva. Nu handlede det om, hvordan man kunne ændre ved blokopdelingen. Richard Wagner Hansen skitserer en strategi, hvor eksisterende kulturudvekslingsaftaler udbygges, og hvor der primært satses på at inddrage emner, der, som han formulerer det, uvægerligt vil lede til overvejelser over samfundsindretningen i øst og vest. »Aktuelle spørgsmål som »environment«, naturbeskyttelse, forurening, social velfærd må ind i udvekslingstemaerne, dels fordi disse fænomener er fælles, dels fordi de indirekte fortæller om menneskers levevilkår og kan give anledning til funderinger over menneskets plads i samfundet – en afgørende forskel i den kommunistiske og den vestlige opfattelse.« Det anbefales også at knytte kulturdiplomati og de teknisk-økonomiske udvekslinger – som lå under et andet kontor end kulturudveksling – tættere sammen. »Der må i kontakten med Østeuropa lægges større vægt på den generelle information om vor levevis, gerne i forbindelse med varemesser og tekniske udstillinger. Der bør i forbindelse med messedeltagelse gives mulighed for via f.eks. Erhvervsfonden eller Udenrigsministeriets konto for generel eksportpropaganda at præsentere generel information om Danmark og dets levestandard i forbindelse med varemesserne.«

I spørgsmålet om, hvem man skulle rette oplysningsvirksomheden mod, trækkes der på de senere års gode erfaringer med ungdomsudveksling og på dialog med østblokkens »brain people«. »Den østeuropæiske ungdom synes politisk forholdsvis illusionsløs og ejer ej heller den ældre generations reflekser fra den kolde krigs tid. Teknikerne vil i stadig højere grad komme til at beherske de østeuropæiske samfund og er lette at få i tale. Min konklusion er derfor, at medens vi søger at bibeholde og gradvis udvide de eksisterende klassiske kontaktformer, bør vi ofre mere tid og flere økonomiske midler på en udvidelse af ungdomsudvekslinger og generel information, f.eks. i forbindelse med

industriudstillinger, almindelige foto-vandreudstillinger i Østeuropa m.v.«⁴⁹

Sagsakterne efterlader det klare indtryk, at Richard Wagner Hansen, chef for Udenrigsministeriets presse- og informationskontor, som i 1970 for første gang var dansk repræsentant på årsmøderne i *East-West Contacts Working Group*, var en ildsjæl, hvad angik kulturudveksling med Østeuropa. Når hans ideer fik gennemslag, skyldtes det dog også, at tiden var med ham. Den umiddelbare anledning til, at andre i Udenrigsministeriet end presse- og informationskontoret begyndte at interessere sig for kulturudvekslingsaftaler var, at spørgsmålet kom op i forbindelse med forberedelserne til indkaldelse af en al-europæisk konference om sikkerhed og samarbejde i Europa.⁵⁰

CSCE-processen og Arbejdskomiteens rolle

Frem til den forberedende konference til Helsinki-konferencen i november/december 1972 var der i hele 1971 og -72 omfattende mødeaktivitet for at sondere positioner og forhandlingsmuligheder, både internt i blokkene og på tværs. Det var fra starten tanken, at forhandlingerne i forbindelse med CSCE (*Conference on Security and Cooperation in Europe*) skulle være en al-europæisk konference, dvs. det var ikke kun stormagterne, der skulle mødes og forhandle. Et af formålene med konferencen var en multilateralisering af øst-vest-dialogen, altså mulighed for dialog på tværs af eksisterende blokke og dermed også muligheder for, at små lande som Danmark kunne komme til at spille en rolle på konferencen.⁵¹

Spørgsmålet om og i givet fald hvordan de kulturelle forbindelser – en del af det, der blev til den såkaldte »kurv 3« (informationsfrihed, menneskelige kontakter, familiesammenføringer og kulturelt samarbejde) – kunne indgå i sikkerhedskonferencen, kom første gang til diskussion foråret 1971. I forlængelse af et NATO-ministtermøde i Rom 26.-27. maj 1970⁵² blev det, på forslag fra Tyskland, besluttet, at næste møde

49 Opsummering på rapport fra årsmøde i 1970, s. 5-6.

50 Se 41.C.143 (sagsakter for årene 1970-72) bl.a. korrespondancen mellem Udenrigsministeriet og den danske ambassade i Bonn.

51 Se *Den kolde krig og Danmark*, opslag: Helsinki-processen; samt Thorsten Borring Olesen & Poul Villaume, *I blokopdelingens tegn, 1945-1972*, Dansk Udenrigspolitik Historie, bd. 5, Gyldendal 2005, s. 648-665.

52 Her blev det blevet besluttet at arbejde for, at et af de emner, der skulle drøftes på en CSCE konference, skulle være »the development of international relations with a view to contributing to the freer movement of people, ideas and information and to develop co-operation in the cultural fields«, jf. kommuniké fra mødet (punkt 16).

i Arbejdskomiteen, som var i Bonn i maj 1971, skulle drøfte »hvorledes erfaringerne fra de bilaterale kulturelle kontakter med Østlandene vil kunne inddrages i overvejelserne på en konference om europæisk sikkerhed og samarbejde, og hvorledes man ville kunne udforme en »code of good conduct« på det kulturelle område». ⁵³

Der var uenighed internt i kredsen af NATO-lande om – og om i hvor høj grad – oplæg til CSCE-konferencen skulle bygge videre på erfaringer fra de bilaterale kulturelle kontakter. Fra amerikansk side mente man, at udspillet til forhandlinger skulle være den gamle mærkesag om fri bevægelse for information, mennesker og ideer, herunder bl.a. stop for sovjetisk jamming af Voice of America og andre udenlandske radio-station, der sendte på den anden side af jerntæppet. ⁵⁴ Fra amerikansk side så man ingen grund til at henlægge diskussionerne til Arbejdskomiteen, men foretrak i stedet at lade NATOs politiske komité drøfte oplæg til udspil med udgangspunkt i et krav om fri information. Kort sagt, man så fra amerikansk side ingen grund til at placere spørgsmålet om videreudvikling af kulturelle relationer ret højt på dagsordenen. Den amerikanske position var bl.a. begrundet i, at Warszawapagt-landenes forslag på spørgsmålet om kulturelle forbindelser og menneskelige relationer gik ud fra det allerede givne, dvs. kulturudveksling for at fremme gensidig forståelse – en form for anerkendelse af status quo. Østlandene udspil angående øget udveksling på det kulturelle og handelsmæssige område formuleredes på Warszawapagtens udenrigsministermøde i Budapest 21.-22. juni som »Expansion of commercial, economic, scientific, technical and cultural relations on a footing of equality for the purpose of developing political co-operation between European States«. Kulturelle relationer forstås her som middel til at fremme gensidig forståelse og tages i øvrigt som udtryk for en gensidig anerkendelse. Med andre ord, kulturudveksling skulle bidrage til at konsolidere status quo, når det gjaldt opdelingen af Europa i vest og øst. ⁵⁵

De offensive perspektiver, Udenrigsministeriets presse- og informationskontor så i kulturudvekslingsaftaler, fik Udenrigsministeriet til i foråret 1971 at overveje, om man kunne finde en formel, hvormed man

⁵³ Notits 8. marts 1971, 41.C.143, læg: pakke 5a

⁵⁴ Se Hixson, op.cit. Radio Free Europe og Radio Liberty (begge amerikanske) blev jammet fra 1948 og frem til den kolde krigs afslutning. BBCs russisksprogede udsendelser og Voice of America blev også jammet fra 1948, dog ikke i perioderne 1963-68 og 1973-80.

⁵⁵ Se notits udarbejdet af Udenrigsministeriet 2. april 1971 om henholdsvis NATO-landenes og Warszawapagt-landenes forhandlingspositioner. 41.C.143.

kunne få udspillet fra østlandene og de forskellige udspil fra landene i den vestlige alliance til at mødes. Som Udenrigsministeriet formulerede sig i et internt notat om sagen, var udfordringen at »finde en balance, som på den ene side i videst muligt omfang tilgodeser fundamentale vestlige synspunkter (af taktiske grunde bør vi formentlig stille større krav, end der er udsigt til at få opfyldt), men som på den anden side ikke medfører, at det hele falder sammen, hvilket i hvert fald må gælde sådanne forslag, som fra østlig side vil blive opfattet som et forsøg på at undergrave det kommunistiske system.« Fra dansk side var der udtalt skepsis over for at lade et krav om fri information stå øverst på listen over emner, der skulle forhandles i det, der blev til »kurv 3«. Vurderingen var, at det ville være en forhindring for nogen som helst bevægelse på kurv 3-emnerne.⁵⁶ Dette var ikke kun en dansk vurdering, den deltes af bl.a. Forbundsrepublikken, Norge og Frankrig, mens Storbritannien til at begynde med støttede den amerikanske position.

Fra det danske udenrigsministeriums side foreslog man derfor en strategi, der tog udgangspunkt i de ideer, Richard Wagner Hansen i 1970 formulerede om, hvordan kulturudvekslingsaftaler kunne bruges som led i en offensiv strategi. Vejen frem bestod i at gribe fat i, hvad man fra østlig side anså for ufarligt, nemlig de kulturelle relationer, og desuden bruge østblokkens ønsker om øget udveksling på områder som handel og teknologi som løftestang til at udvide de traditionelle udvekslingsaftaler: »Det er i det mindste en dansk erfaring fra forhandlinger med østeuropæiske partnere, at der består muligheder for i rammerne af kulturaftaler og programmer at gøre indholdet af disse brede gennem mere intensiv udveksling f.eks. af ungdomsgrupper, ved at inddrage de såkaldte socio-kulturelle områder.« Kontoret foreslår med udgangspunkt heri følgende som formulering af en »declaration of intent«: »Expansion of cultural relations on the basis of existing multilateral and bilateral agreements with the view of furthering normalisation of human contacts and freer exchange of opinions and information on

⁵⁶ »De kulturelle og menneskelige kontakter mellem Vest- og Østeuropa er et meget væsentligt aspekt af détente, men tillige et sensitivt område, da det i særlig grad afslører de fundamentale forskelle i ideologisk opfattelse (...) Østlandene og i særdeleshed USSR, [er] ikke ... rede til at acceptere en »declaration of intent« indeholdende et klart formuleret krav om »free movement of ideas and information«, der kunne implicere angreb på eller kritik af det kommunistiske system og en infiltration af vestlig indflydelse, som anses for farlig eller skadelig.« Notits, 21. april 1971, udarbejdet af Richard Wagner Hansen. 41.C.143.

VOA, Radio Free Europe m.fl. blev fra sovjetisk side anset for at være propagandadivisioner der kun havde et formål: At undergrave de kommunistiske systemer. Fra sovjetisk side mente man, at man var i sin gode ret til at beskytte sig mod samfundsnedbrydende propaganda.

a reciprocal basis, these means being an appropriate way of removing causes of mutual distrust and paving the way for détente and security.« Det tilføjes, at der i den operative del af deklARATIONEN skal lægges vægt på specifikt at nævne de socio-kulturelle aspekter »som værende af betydning for en bedre gensidig forståelse af levevilkår og samfundsforhold.« Derudover skitseres forskellige forslag til, hvordan man i praksis kan sikre, at resultatet af CSCE-processen bliver en friere udveksling af personer, ideer og informationer.⁵⁷

Den afgørende forskel var, om bevægelserne af information m.v. som overordnet princip skulle være *fri*, dvs. at forhandlingerne skulle starte med dette principspørgsmål, eller forhandlingerne skulle tage udgangspunkt i det konkrete, de eksisterende bilaterale kulturudvekslingsaftaler, med henblik på gennem udvidelse af aftaler og ændringer af praksis at nå frem til en *friere* bevægelse af informationer m.v. For at imødekomme amerikanerne blev overskriften på det danske forslag »Freer movements«, og ikke »Expansion of cultural relations«. Pointen var dog den samme: At bruge eksisterende aftaler som løftestang til at minimere og i sidste ende fjerne den statslige kontrol med, hvem der deltog i udveksling – hvorefter man næsten ville have opnået fri bevægelighed. Et middel hertil var at arbejde for, at institutioner som universiteterne samt organisationer i stadig stigende grad selv udfyldte de rammer, som var aftalt fra statsligt hold, men uden direkte statslig indblanding i, hvem og hvad der konkret udveksledes.

Den formel, man havde fundet frem til i det danske udenrigsministerium i april 1971, blev prøvet af på Arbejdskomiteens årsmøde i Bonn. Uenighederne mellem den amerikanske tilgang og det danske/europæiske forslag til strategi bestod under og efter Arbejdskomitéens årsmøde. Herefter udspillede der sig et langt forhandlingsforløb internt i NATO mellem de forskellige underkomiteer for at nå frem til et fælles »position paper«, til vedtagelse på NATO-ministerrådsmødet i december 1971. Det lykkes Udenrigsministeriets forhandlere dels at få indarbejdet forslag om at bruge kulturudveksling som løftestang til at skabe friere bevægelse for mennesker, ideer og information, dels at få etableret et kompromis. Det skyldtes selvfølgelig også, at de danske positioner støttedes af en række vesteuropæiske lande, heriblandt de store lande Vesttyskland og Frankrig.⁵⁸

⁵⁷ Richard Wagner Hansens notits, 21. april 1971.

⁵⁸ Bygger på telegram dannato til UM 12. oktober 1971 om, at der nu var opnået enighed om formuleringen af afsnittet om friere bevægelighed m.v. »De specifikke danske forslag, jf. Umtel 359 af 23. sept 1971, synes alle at være medtaget under en eller anden form i papiret.« Den vurdering deltes af Udenrigsmisteriet, der derfor accepterte-

I 1972 gik man fra dansk side videre med at prøve formelen af på to møder, den danske udenrigsminister holdt med henholdsvis den polske og rumænske udenrigsminister. I en baggrundsbriefing til K.B. Andersen forud for hans møde med den polske udenrigsminister understregede Udenrigsministeriets presse- og informationskontor betydningen af at se sagen i et »evolutivt [*sic*] perspektiv«, og at grundtanken i det forslag, man fra Udenrigsministeriets side arbejdede på, var – i stedet for at fremsætte forslag om fri bevægelighed som et generelt princip – implicit at formulere krav om friere bevægelse »som forudsætning i en lang række konkrete forslag (fri cirkulation af bøger, presse og tidsskrifter, uhindret aflytning af fremmede radiofonier, direkte kontakt mellem kultur-, undervisnings- og forskningsinstitutioner) etc.«⁵⁹

Ifølge referat fra samtale mellem K.B. Andersen og den polske udenrigsminister Stefan Olszowski 11. april 1972 svarede den polske udenrigsminister på K.B. Andersens bemærkning om, at man på konferencen ønsker at drøfte friere bevægelighed for personer, ideer og oplysninger, at »man var i Polen stærkt interesseret i en bred udveksling af internationale oplysninger, og den polske presse afspejler dette. Oplysningerne måtte imidlertid være objektive og ikke understøtte politiske stridigheder.« – Den polske udenrigsminister præciserede, at fx Radio Free Europe ansås for at opfordre til politiske stridigheder, og at »den slags koldkrigsrester må afskaffes«. Fra polsk side erklærede man sig interesseret i at udvide kontakterne mellem ungdomsforeninger og mellem forskellige »civic organisations« som fx sportsforeninger og fagforeninger. Desuden var man fra polsk side interesseret i inden for rammerne af den eksisterende kulturaftale af få nærmere kontakter, når det gjaldt udveksling af radio- og fjernsynsprogrammer og udveksling af faste korrespondenter for de respektive statsradiofonier, og man i øvrigt håbede at kunne afskaffe visumtvangen mellem Danmark og Polen. Endelig ønskede man fra polsk side at videreudvikle samarbejdet inden for handel og industri.⁶⁰

rede det forslag, NATO-ambassadørerne 12. oktober havde forhandlet sig frem til som det fælles »position paper«. Undervejs i processen kom Frankrig med eget forslag til »position paper«. Det franske forslag fik den funktion, at den danske position kom til at fremstå som et kompromis mellem Frankrig og USA i spørgsmålet om kulturudvekslingsaftalernes rolle. Fra fransk side støttede man i hovedsagen den østeuropæiske status quo-holdning og man var, på linje med Danmark, overbevist om, at spillede USA ud med et princip om fri information osv. som det første, der skulle forhandles om, ville der ikke ske nogen fremskridt under forhandlingerne, tværtimod. Jf. i øvrigt diskussioner i Udenrigspolitisk Nævn og i de nordiske socialdemokratier; se desuden DIIS, *Danmark under den kolde krig* bd. 2 (1963-1978), s. 239-240.

59 Baggrundsorientering til K.B. Andersen 27. marts 1972, 41.C.143.

60 Referat af samtalen 11. april 1972, 41.C.143, læg: pakke 5a.

Samtalen med den polske udenrigsminister viste, at ideen om at tage udgangspunkt i kulturaftalerne og bruge dem som løftestang til at opnå friere bevægelighed for personer, ideer og oplysninger fandt genklang, og at der på det grundlag kunne etableres en fælles forståelse mellem lande i Vest- og Østeuropa.

Konklusion: Dansk kulturdiplomati over for østblokken 1962-1972

Samtidig med, at de forberedende forhandlinger til CSCE-konferencen gik i gang foråret 1971, arbejdede Udenrigsministeriet på selv at implementere ideerne om at bruge kulturudveksling som løftestang gennem indgåelse af flere aftaler, ved at gøre aftalerne bredere og ved at arbejde for, at forskellige institutioner, organisationer og foreninger selv gensidigt kunne tage kontakt til hinanden, uden at den konkrete udveksling skulle godkendes i et ministerium. Sammenlignet med 1963/64, hvor man søgte at begrænse venskabsforeningens aktiviteter, er der tale om en 180 graders vending. Der var som nævnt en udpræget skepsis over for venskabsforeninger og andre front- eller ikke-statslige direkte udvekslinger tilbage i 1950'erne. Skiftet skyldtes både, at man fra østblokkens side havde ændret politik i forhold til kulturudveksling med vest, og at man fra vestlig/dansk side gerne på enhver måde ville støtte de østeuropæiske landes forsøg på at gøre sig så fri af Sovjetunionen som muligt. Endelig kan man i årsmødereferaterne se en klar tendens til, at frygten for Sovjetunionen mindskes, og at tilliden til, at man fra vestlig side har en model, der til enhver tid kan tåle sammenligning, er stigende op gennem 1960'erne.

Ud over fortsat udveksling med Polen, Tjekkoslovakiet, Sovjetunionen og Rumænien blev der i 1969 indgået aftale om kulturudveksling med Bulgarien, i 1970 med Jugoslavien, i 1971 med Ungarn og i 1972 med Albanien. Kulturudvekslingsaftalen med Polen blev genforhandlet og udvidet i 1972. Herudover blev der i 1969 indgået en særskilt aftale med Bulgarien om at udveksle radio- og TV-programmer, i 1970 blev en lignende aftale indgået med DDR og Sovjetunionen og i 1971 med Polen. Parallelt hermed intensiveredes udveksling af biograffilm. I 1973 eksporteredes Olsen-Banden-filmene eksempelvis til såvel DDR som Polen og Ungarn.

Polen og Tjekkoslovakiet var vedblivende de lande, der mest intensivt udveksledes kultur med, men også aftalerne med Sovjetunionen og – blandt de »nye« lande – Rumænien, Ungarn og Jugoslavien blev udnyttet. I alt var der i det akademiske år 1971/72 71 forskere/post-graduates på gæsteforsker-/studieophold ved danske højere læreanstalter

– i alt tilsammen 204 måneders ophold – fortrinsvis på Landbohøjskolen og Danmarks tekniske Højskole. Dertil kom sommerskoleophold (dansk kurser) arrangeret af DIS i samarbejde med KU. Der var indgået aftaler om ungdomsudveksling, hvor det blev overladt til Internationalt Forum og Dansk Ungdoms Fællesråd i samarbejde med den stedlige modpart – i Sovjetunionen, Polen, Rumænien, Ungarn og Jugoslavien – at arrangere ungdomsudveksling. I 1972 var der to polske grupper, i alt 95 personer, på ophold på danske højskoler, og to grupper fra danske folkehøjskoler havde omvendt været på besøg i Polen. Herudover var der traditionel kulturudveksling: Teater, ballet, symfoniorkestre, radioens drengekor m.fl. var på forskellige turneer i Østeuropa og Sovjetunionen, ligesom tilsvarende østeuropæiske og sovjetiske ensembler optrådte i Danmark.⁶¹

Sammenlignet med 1962/63 var der både kvantitativt og kvalitativt sket en markant vækst i dansk kulturudveksling med østblokken.⁶² Sammenlignet med de øvrige medlemmer af Arbejdskomiteen var der, hvis vi tager højde for landenes forskellige størrelser, tale om en markant indsats for at give østeuropæere et konkret og personligt indtryk af forholdene i et vestligt, kapitalistisk samfund.

Man kan diskutere, om der skete et brud med den hidtidige politik i 1970/71. Der blev bygget videre på erfaringer fra anden halvdel af 1960erne, og det er måske mere dækkende at tale om et skift til et højere gear. Der kan trækkes en linje fra 1965 og frem, hvor gjorde erfaringer, et voksende engagement og den europæiske detente-politik, først og fremmest den vesttyske Ostpolitik, samlet mandede ud i en nyformulering af formålet med dansk kulturdiplomati over for østblokken. Det har formentlig spillet en rolle, at det fra starten var det brede kulturbegreb, der gjorde sig gældende i dansk kulturudveksling, og at uddannelsessektoren spillede en fremtrædende rolle i forbindelse med konkrete udvekslinger. Argumentet for at tale om et brud er det markante skift fra i 1965 at se kulturudveksling som et middel til at holde forbindelser ved lige, og dermed acceptere status quo som udgangspunkt for kulturudveksling, til i 1970 at se kulturudveksling som et middel til at fremme bevægelse i frontlinje-systemet. Der vil i sagens natur altid være nogle forudsætninger og ændringer i omgivelserne, der betinger et skift i den førte politik. Det betyder ikke, at forudsætninger og ændrede rammebetingelserne i sig selv ville have ført til formulering af en ny og mere offensiv kulturudvekslingspolitik, hvis ikke de centrale

61 Danske landerapporter 1971-juni 1972 og 1972-73.

62 Se danske landerapporter, jf. ovenfor og 105.K.11.C.2.A.5.B.

aktører i Udenrigsministeriet – kultureksperterne – havde sat sig ned, formuleret en ny politik og derefter fået opbakning til deres linje.

Bedømt ud fra længden af diskussionerne om formuleringen af et fælles politisk udspil fra landene i den vestlige alliance på kulturområdet synes de kulturelle relationer at have haft betydning. Forskningen har hidtil fokuseret på den tidlige kolde krig, men måske havde de ændrede former for øst-vest-kulturudveksling i 1960'erne og -70'erne større indflydelse på den kolde krigs forløb end de mere propagandamæssige former for kulturudveksling, vi kender fra den tidlige kolde krig.

Som antydnet i indledningen er reception og effekter det område, der – også internationalt set – er forsket mindst i. Det er der gode grunde til. Det er langt vanskeligere spørgsmål at besvare end at følge tilbblivelsen af en politik på et område.

Med hensyn til forskningsorientering må konklusionen være, at der er god grund til også at interessere sig for øst-vest-kulturudveksling i 1960'erne og -70'erne og ikke kun den tidlige kolde krig, som der hidtil har været størst fokus på.

SUMMARY

Danish Cultural Diplomacy Towards the Eastern Bloc, c. 1960-1972

In 1960, within the context of NATO, a number of countries established *Nato's working committee on cultural relations with the Eastern Bloc*. Among their motives was the fact that Nikita Khrushchev, the Soviet General Secretary, from the end of the 1950s had taken up cultural diplomacy as a foreign policy tool, aiming at changing the relationship between East and West. Denmark joined the club in 1963 after having concluded its first official agreement on cultural cooperation with the USSR the previous year.

Based on archival material from the Danish Ministry of Foreign Affairs, the present article analyses the successive changes in ends and means for Danish cultural diplomacy during the period leading up to the Helsinki Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) in 1975. From a modest start in the beginning of the 1960s, agreements on cultural exchange became important elements in a new strategic approach towards the countries east of the Iron Curtain. Given the fact that the sources in question stem from the Danish administration's participation in a NATO subcommittee, the article renders, at the same time, an impression of the positions taken by the other countries.

Important lines of separation existed between Continental Europe and the US, frequently supported by the British, who considered the free flow of information an all-important principle that must be actively claimed in each and every talk on cultural exchange with the Eastern Bloc. It entailed, among other things, that Western broadcasters should not have their transmissions disturbed by jamming. As far as the content of the exchange was concerned,

Americans remained confident that the display of their own consumer durables and lifestyle was the most potent means of influence. France, on the other hand, gave priority to elite culture and French language proficiency, to be disseminated by the *Alliance française* and French state-operated cultural institutes in Eastern Europe.

Denmark tried out an altogether different option, dedicating resources to socio-cultural exchange, especially for young people, but also on broader terms, in order to create direct contact between individuals and provide opportunity for comparing and discussing social systems and their development. Highlights of 'modern Denmark' were presented with considerable pride: from council houses, over public welfare institutions, to Danish folk high schools.

A firm conviction of the positive effects from cultural exchange agreements was channeled into a political initiative: In 1971 Denmark offered herself as a mediator between American and Continental European positions. It happened when cultural exchange, information, education and human contact – the Third Basket – were incorporated into the CSCE process. A core element in the Danish proposition was to abstain from introducing free flow of information as an issue from the very beginning of negotiations. The alternative to the procedure preferred by the US was, metaphorically speaking, to take advantage of cultural exchange agreements as a crowbar which might open the door only gradually, but with more ease and certainty. The rationale of betting on not *free*, but *freer* flows of information, people and ideas was the same as the one behind German *Ostpolitik*: change driven by rapprochement.

Thus, the article is a contribution to the historiography on cultural exchange between East and West during the Cold War as well as on the CSCE process and European détente policy.